



**RADIO
TELEVIZIJA
SLOVENIJA**



ARS

Scenarij za dokumentarno radijsko igro

mag. Neda R. Bric, dr. Marko Klavora

SLOVENSKI BEGUNC S SOŠKE FRONTE

Vili Prinčič
Zbiratelj pričevanj

Nastopajo:

dr. Marko Klavora

Vili Prinčič

Pripovedovalec.....Ivan Lotrič

Igralka 1.....Anja Novak

Igralka 2.....Saša Pavček

Igralka 3.....Neda R. Bric

Igralec 1.....Branko Jordan

Igralec 2.....Janez Starina

(glasba)

UVOD

MARKO KLAVORA: Prvi otroški spomin moje none Lucije, rojene 1911 v hribovski vasici pod Krnom, je bila podoba ceste, morja in cerkve. Ta, v spominu kristaliziran fotografski utrinek, je segal v čas begunstva njene družine med prvo svetovno vojno v Diano Marini, kraju blizu Genove v Italiji.

Še pred napadom Italije je Avstro-Ogrska leta 1915 vpoklicala njenega očeta v vojsko, njeno vasico Selce, pa je maja 1915, zasedla italijanska vojska in družine izpod Krna odgnala v begunstvo. Oče – vojak, in preostala družina – begunci, so se tako znova srečali šele štiri leta kasneje. Medtem ko so bili v begunstvu v Italiji, je avstro-ogrška vojska njihovo vasico pod vznožjem Mrzlega vrha in Krna uporabljala za umerjanje natančnosti granatnih izstrelkov. Posledica tega izživljanja je bila po dveh letih in pol popolnoma uničena vas in njena okolica. Otroška izkušnja generacije moje none in tiste, rojene v dvajsetih letih 20. stol., je izkušnja življenja v barakah v prvih letih po vrnitvi domov, obnove porušenih domov, pobiranja vojnega materiala po dolini in gorah, borbe za preživetje.

IGRALKA 1: Ko smo se vrnil na Selce, je bila vsa vas porušena, ven so štrleli samo zidovi. Tam sta bila tudi oče in brat. Bila sta kosmata, lačna in suha in spomnim se, da je mama rekla: "Če bi vedela, da je tako, bi ne prišla nazaj!" Oče je bil med vojno v Celovcu, kjer je mizaril v vojski. Ko je prišel domov, je najprej naredil barako, kjer smo potem stanovali. Sestra Malja se je rodila v tej baraki. Bila je revščina. Pod vasjo so imeli Italijani svoje šotore, šotor pri šotoru. Mi otroci smo hodili k njim z gavetami, od vojaka do vojaka, da so nam dali kaj za jesti. Temu so rekli fasounga, za nas begunce. *(Lucija Švagelj)*

PRIPOVEDOVALEC: Tako se zgodovinar, kustos Goriškega muzeja, dr. Marko Klavora spominja pripovedovanja svoje babice o begunstvu. Na podlagi gradiva, ki ga hranijo Goriški muzej ter druge ustanove in posamezniki, raziskovanja dr. Petre Svoljšak in zbranih pričevanj Vilija Prinčiča je ob 100. obletnici začetka 1. svetovne vojne v Goriškem muzeju nastala razstava o številnih beguncih z območja Soške fronte, enega najbolj krvavih bojišč tistega obdobja. Vili Prinčič se takole spominja začetkov svojega raziskovanja:

VILI PRINČIČ: (Vili govori o raziskovanju, ki ga je začel leta ...) cca. 2- 3 min

PRIPOVEDOVALEC: Begunstvo je pojav, ki spremlja človeštvo vse odkar se zaveda. Prva svetovna vojna je povzročila migracijska gibanja milijonov ljudi, med njimi tudi beguncev. V Evropi tega obdobja se je tako ustvaril vtis, da je celina ves čas v gibanju, pri tem pa je bilo civilno prebivalstvo prepuščeno odločitvam matičnih držav ali okupatorskih vojsk. Begunske migracije so praviloma sledile vdorom in vojaškim zasedbam nasprotnikove vojske, s katerimi je bilo povezano tudi nasilje nad civilnim prebivalstvom.

ODHOD

Efekt (granate, priganjanje italijanskih vojakov, glasovi ...)

IGRALKA 2 : Spomnim se, da nas je mama prebudila ob štirih zjutraj in nam ukazala, da se moramo takoj iz sob v prvem nadstropju preseliti v pritličje. Oče je stekel po stopnicah pogledat, kaj se je zgodilo in zgroženo opazil, da je granata priletela skozi okno, preletela sobo in skozi nasprotno okno odletela na sosedov vrt in se tam razpočila. Če bi zakasnili le nekaj minut, bi bili verjetno vsi mrtvi. Nismo se več dolgo obotavljali. Takoj smo si pripravili najnujnejše in odšli. (*Adela Rebolica*)

PRIPOVEDOVALEC: Izbruh vojne med Italijo in Avstro-Ogrsko 24. maja 1915 je povzročil razvejeno begunsko gibanje civilnega prebivalstva z avstro-ogrskih ozemelj, proti katerim je napredovala italijanska vojska. Izselitev slovenskega, hrvaškega, furlanskega in tridentinskega prebivalstva je bila določena z bojno črto med vojaškima nasprotnicama. Prebivalstvo z desnega brega fronte je bilo praviloma izseljeno v Italijo, z levega pa v notranjost avstro-ogrske monarhije.

EFEKT (glasovi, vojaške komande v italijanščini in nemščini)

Do 1. januarja 1918 je bilo v notranjost monarhije pregnanih kakšnega pol milijona beguncev, od tega približno 230.000 z območja italijansko-avstrijske fronte. Slovensko prebivalstvo, ki je ob začetku vojne in med njo bežalo s frontne črte od Bovca do Devina, je zadnje dejanje spopadov ob Soči jeseni 1917 dočakalo raztreseno po vseh koncih avstrijskega dela monarhije in Italije.

IGRALKA 3: Spominjam se, da je mama sešila vsakemu majhno torbico, ki smo si jo vrgli čez rame. Vsakdo je vzel s seboj nekaj najnujnejšega blaga. Peš smo se napotili v Gorico, mojega enoletnega bratca Emila pa je mama nosila v naročju. (*Alma Bergant*)

PRIPOVEDOVALEC: Srditi boji so določali tudi migracijski tempo v Gorici, ki je doživljala izjemno usodo med ognjenima črtama: junija 1915 jo je zapustila polovica prebivalcev, kar 15.000, po italijanski zasedbi Gorice, 9. avgusta 1916, pa je italijansko vojsko pričakalo le 3200 ljudi. Pred 12. soško ofenzivo, ko je bilo v mestu le še 2000 prebivalcev, pa je umik postal neodločljiv. Le kakšnih petdeset prebivalcev se je skrilo v kletih ali na podstrešjih. Tedanje število mestnih prebivalcev ocenjujejo za zgodovinski minimum.

Efekt (zvok granat)

IGRALKA 1: Ulice so bile prazne, vse življenje je zamrlo. Vsa okna, vsa vrata, vse trgovine so zaprte, le včasih kdo hiti – ali bolje teče – tik ob hišah in se strahoma ozira ter za hip postane, ko zasliši tuljenje granat, potem pa hitro izgine za vogalom. (*Alojzij Res*)

PRIPOVEDOVALEC: Avstro-ogrska politična in vojaška oblast se je že mesece pred vojno napovedjo začela pripravljati na vojno s Kraljevino Italijo. Pripravljen je bil tudi podroben evakuacijski načrt civilnega prebivalstva z območij, na katerih naj bi se oblikovala frontna črta, vendar se je ob začetku vojaških spopadov porušil kot hišica iz kart. Dejanski umik civilnega prebivalstva v prvih tednih vojne je bil tako precej neorganiziran, zgodil se je v veliki naglici in je bil na meji kaosa.

Efekt (zvok vozov, meketanje živine, klici ... kaos)

IGRALEC 1: Begunci so prihajali od vsepovsod: oni iz Sel, iz Volč, Rutov, Tolmina, Zatulmina, Dolj, Gaberji, Volarjev in od drugod. Izraelsko ljudstvo na poti v babilonsko sužnost ... Očetje z resnimi, obupanimi obrazi, starke in starci, ki so šli in se niso več vrnili; vpitje nesrečnih mater, jokajoči otroci in deteta, ki so še za mlekom tipala. Med vso to žalost se je mešalo mukanje živine, meketanje drobnice in škripanje voz. Vse so pustili, le najpotrebnejše so nesli za seboj. Tako so se pomikali izgnanci, dan za dnem in komaj je odšla gruča, že je prišla druga. Vojaki notri – begunci ven. (*Ciril Munih*)

PRIPOVEDOVALEC: Takoj po začetku spopadov, 23. maja 1915, so prebivalci pod točo granat in po pozivu oblasti po večini na hitro zbrali živino, če so jo imeli, na vozove naložili nekaj najvrednejših stvari in se odpravili na pot, negotovi begunski usodi naproti. Številni so se namenili na Kranjsko, za vse druge pa je bil organiziran prevoz v zaledje. Najrevnejši del prebivalstva je bil odveden naravnost v begunska taborišča.

IGRALEC 2: Oh, kakšno slovo! Ljudje so zaklepali hiše in zrli nanje kakor na osirotele otroke. Zbogom! In solze po licu in odhod ... Nad nami pa so brneli zrakoplovi in spuščali smrt in pogubo. In šli smo po vseh cestah in stezah proseč usmiljena, kruha in strehe, za nami pa je razbijala vojna našo zapuščino in ljubezen našo. (*Ciril Munih*)

IGRALKA 2: Komaj živi smo prišli v Grgar in tam našli dobre ljudi, ki so nas sprejeli v svoj dom. S seboj nismo prinesli ničesar, razen krave in najnujnejšega, vse je ostalo doma. Bratec ni preživel, pokopali smo ga v Grgarju. Od tam pa smo odšli na Dolenjsko. Ljudje nas niso razumeli, niso nas prav lepo gledali in sprejeli. Vojne pri njih ni bilo in naše stiske niso poznali. (*Zorka Grebenjak*)

(Glasba)

NASTANITEV

PRIPOVEDOVALEC: »Ljudje nas niso razumeli, niso nas prav lepo gledali!« Nekateri so si našli začasno zatočišče med rojaki na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem in Koroškem. Vendar pa na področjih, na katerih ni bilo vojne, stiske beguncev niso prepoznali.

IGRALEC 1: Tisti dan mi je rekel profesor grščine, da so Goričani samo za škodo. Mar bi doma ostali, ne da so se z bali granat in prišli Ljubljčanom kruh odjedat. Te besede so se mi tako vtisnile v spomin, da bi jih ne pozabil, če bi šel stokrat skozi bobneči ogenj. Tudi gospodinja me je grajala, češ, da premalo molim. Izvedel sem tudi, da je zadela Goriško kazen za grde grehe.

(Glasba)

Na Bled smo se preselili iz Dobravlja, kjer smo potem prenašali celo vojno svojo usodo kot begunci.

Mati se je odpravljala na „berunjo“. Tako smo namreč krstili prosjačenje hrane, napol vbogajme, napol za denar, da nismo rekli: „beračenje“. Poiskal sem staro in obnošeno obleko, čevlje in kapo, oblekel sem to, jaz ponosni šestošolec, ki sem v Ljubljani tako samozavestno bil ob tlak, jaz, ki sem hotel nebu solnca ukrasti, oblekel sem to, da ne bi spoznali študenta v meni, vzel nahrbtnik ter šel tudi jaz na berunjo. Šel sem v Ribno. S povešeno glavo, truden od sramote sem vstopil v lepo pobeljeno hišo.

Efekt (sliši se vežna vrata, ki se odprejo in koraki po tlaku.)

IGRALEC 1: Dober dan, mamka ...

IGRALKA 3: A zdaj pa še ti! Pa ravno sem eno vaše sorte odpravila. Še zase nimamo, pa bi morali kar naprej še vam dajati. Od kod pa si?

IGRALEC 1: Iz Solkana sem, ob Soči.

IGRALKA 3: A tam pod Sveto Goro? O, tam sem pa že bila. Ja, revčki ste no. Zares se mi smilite. Ja, pri vas je bilo pa res fletno. Škoda, da ste morali bežat.

IGRALEC 1: Kako malenkost, kos kruha ..., prosim.

IGRALKA 3: Ja, nimamo. Revščina je, kaj hočete. Pri nas ni nič. Vojska je za vse, ne samo za vas.

IGRALEC 1: Obrnila se je in odšla, da sem ostal sam v veži. Šel sem. Da sem se bil takrat pogledal v ogledalo, bi se ne bil spoznal. Vstopil sem drugje.

Efekt (sliši se hrup in ropot posode, ljudje so pri kosilu)

Vsaj malo krompirja! Prosim vas, staro, bolešno mati imam, pa niti kosa kruha, niti krompirja. Vsaj malo, za prvo silo!

(Vse obmolkne, samo zvok stenske ure, nato se sliši stol, ki ga nekdo umakne, nekdo vstane od mize in naredi nekaj korakov, nato se zasliši zvok krompirja, ki pade na tla pred dečka)

IGRALKA 1: Na, tu imaš enega. Poberi in pojdi. *(Klement Jug)*

PRIPOVEDOVALEC: Tisti begunci, ki niso imeli nobenih sredstev za preživljanje, so morali po volji in ukazu oblasti nadaljevati pot v begunska taborišča. Slovenci so bili po večini nastanjeni v taboriščih Wagna pri Lipnici na Štajerskem, Steinklamm v osrednji Avstriji, Pottendorf pri Dunaju, Mitterndorf, Gmünd blizu češke meje in Bruck ob Litvi blizu madžarske meje. Strogo cenzurirana uradna poročila in časopisni članki so bralcu pogosto sporočali le vesti, da je v taboriščih poskrbljeno za urejeno in mirno bivanje beguncev, da ni ne pomanjkanja hrane ne bolezni in da je starost edini vzrok smrti. V resnici pa je bilo vse drugače.

Efekt (pisk in zvok vlaka)

IGRALKA 2: Dali so nas na vlak, ki nas je odpeljal daleč od Primorske. Naša prva postaja je bilo mesto Gmund, v Avstriji. V bližini mesta je bilo veliko barakarsko naselje, v katerem so že skoraj leto dni životali begunci iz Galicije. V taborišču je vladala strašna nesnaga, pa tudi higienske razmere so bile neznosne. Ker ni bilo postelj ali pogradov, smo spali kar na tleh, kamor smo nanosili tanko plast slame. Prve dni smo bili veseli novega okolja in smo se končno otresli stalnega strahu, ki so nam ga prej povzročale granate in drugi izstrelki, vendar smo kmalu uvideli, da nismo prišli v Indijo Koromandijo. Gmund je bil vse prej kot življenja vreden kraj. Prej je spominjal na kazensko taborišče, kot na zatočišče za ljudi, ki so tja prispeli proti lastni volji. Smrt je v tem nesrečnem kraju našla priložnost za obilno žetev in je med ubogo rajo kosila z velikimi zamahi, zlasti med otroci. Konec avgusta 1915 se je oglasila tudi pri nas. Za davico sta zboleli moji sestri Slavica in Štefanija in sta umrli v razmaku nekaj dni. Pokopali smo ju na bližnjem pokopališču. *(Olga Grilj)*

Efekt (zvok mrtvaških zvonov)

IGRALKA 1: Hrana je bila slaba. Razsajale so nalezljive bolezni in zaradi neustrezne zdravniške nege so ljudje umirali kot muhe. Spominjam se čudnih stranišč, ki jih je bila dolga vrsta in so bila podobna jaslim za živino. Ker so bila visoka in nekoliko nerodna, se je včasih dogajalo, da so otroci padali noter. Še največ zdomcev je prihajalo iz Galicije in so bili v glavnem Ukrajinci. Še sedaj se spominjam tistih njihovih kožuhov, v katere so bili odeti ne glede na vreme. *(Albina Pahor)*

PRIPOVEDOVALEC: Mestece Bruck ob Litvi bo za vselej ostalo zapisano v spominu primorskih Slovencev. V predmestju tega kraja, kakšnih 35 km vzhodno od Dunaja, je bilo namreč veliko begunsko taborišče za slovenske pregnance iz Posočja. Šlo je za največjo slovensko naselbino zunaj slovenskih dežel, v kateri je skoraj vse teklo v slovenščini.

Efekt (glasba – spodbudna avstrijska koračnica ali popularen šanson iz tistega časa)

IGRALEC 2: Barake obsegajo po dvajset sob. Vsaka teh sob služi obenem za stanovanje in spalnico 7-8 osebam. V vsaki sobi je tudi peč. Poleg navadnih železnih postelj s slamnicami je v vsaki sobici tudi lesena miza z več stolčki in umivalnik. Vsak begunec dobi že takoj ob prihodu v karantensko barako namizno posodo po številčnosti družine, potrebno število loncev. V vsaki sobici visi na steni sveta podobica. Na čelo prebivalcem vsake barake je postavljen poseben nadzornik, ki mora skrbeti, da dobe vsi stanovalci njegove barake živež; njegova naloga je tudi, da pazi na mir in red ter na to, da so vsi begunci preskrbljeni z vsemi potrebščinami. *(Slovenski begunski koledar za leto 1917)*

IGRALKA 3: V mestu je bilo več prehrabnih industrijskih obratov v katerih so našle zaposlitev v glavnem ženske in dekleta iz taborišča. Delavke so se v teh tovarnah lahko do sitega najedle, konzerv in drugih prehrabnih artiklov pa niso smele prenesti na avstrijsko stran, v taborišče, kjer so jih čakali lačni otroci.

PRIPOVEDOVALEC: Begunstvo je imelo v 1. svetovni vojni tako rekoč »ženski značaj«. Zgodil se je preobrat v primeri s predvojnimi časom, ko so med civilnimi migranti prevladovali moški. Zaradi mobiliziranih mož je bilo med begunci tudi do dve tretjini žensk. Najpogosteje so begunke v tujem okolju postale ključne skrbnice svojih otrok in drugih, po večini ostarelih sorodnikov.

IGRALKA 1: Mama je v naročju nesla dva meseca starega bratca, v drugi roki pa je peljala kravo, da bomo imeli vsaj mleko. Jaz in dve leti starejša sestra Marija sva za krilo držali staro mamo, hodila je počasi, s pomočjo dveh palic. Bila je noč, Italijani so nenehno obstreljevali, številne eksplozije so razsvetljevale temo. Krava je bila prestrašena, mama jo je komaj obvladala. Babica je zaostajala, težko je hodila, s sestrico pa sva jokali. *(Zorka Grebenjak)*

Efekt (dojenčkov jok)

IGRALKA 2: Moj tamali se je hudo prehladil. Dobil je grižo in kašelj. Vedno bolj je kričalo, jokalo in ječalo je podnevi in ponoči. Da se je moralo kamnu smiliti. Posušilo se je tako, da ga je bilo samo kost in koža. Dne 14.10. ga je Bog rešil iz tega trpljenja. Izdihnilo je svojo dušico. Odnegli so mi dete v mrtvaško kapelo. Napravili so mu revno krsto ter ga drugi dan peljali na mestno pokopališče. Tedaj so položili moj dragi zaklad v zemljo. Oh, moj Bog! Kakšni so bili ti dnevi? Ni jih mogoče popisati. *(Marija Ipavec)*

(glasba)

PRIPOVEDOVALEC: Posoške begunce, ki so prihajali z desne strani frontne linije, je italijanska vojska ob izbruhu vojne razselila po celotnem italijanskem polotoku. Nepoznavanje tujega jezika je slovenskim beguncem pomenilo veliko oviro. Ponekod so jih domačini sprejeli lepo, drugje pa so naleteli na zavračanje in neprijaznost.

IGRALKA 3: Predragi brat! Sprejmi tisočere pozdrave od nas vseh štirih, ki se nahajamo vedno zdravi. Tvojih dopisnic smo dobili že 11, kar nas srčno veseli; ta dan, ko dobimo, smo dobri, potem pa se nas Bog usmili, ker je za poginiti za dolgčasom, pa upamo, da se nas ja Bog usmili in nam pošlje zaželeni mir. (*Amalija Gerbec*)

Effekt (zvok morskih valov in galebov)

IGRALEC 1: Otok Ventotene v Tirenskem morju. Tu so ljudje od raznih vetrov in krajev, pa samo 5 Slovencev. Pregarjamo čas z balinanjem in čitanjem časnikov. Vreme je skoraj vedno lepo, zrak dober, nobenega mraza. Na dan prejme vsakdo 1 liro podpore od blagohotne vlade. Kaj hočete še več? (*Otilij Medveš*)

PRIPOVEDOVALEC: Vsebina pisem, ki so jih pošiljali svojcem na bojišča in v domači kraj, daje vtis mirnega, utečenega življenja. Tak način pisanja je bil priporočljiv zaradi cenzure, v resnici pa so vse prevevali domotožje, dolgčas, obup ter skrb za dom in bližnje, ki so ostali ob fronti.

IGRALKA 1: Predragi brat, kako je to, da nismo skupaj, kako bi lahko bili mi tam pri tebi sedaj, ko si prost in tako blizu doma, medtem ko mi tako oddaljeni tukaj v tem neznanem svetu in ne znamo ne govoriti ne nič. *Amalija Gerbec bratu Mihaelu, 15. 7. 1917*

IGRALKA 2: Pričakovali smo dan za dnevom ljubega miru, da bi se skoraj povrnili v našo ljubo domovino. Pa ga le ni bilo. Tukaj smo pregarjali dolg čas s sedenjem in pohajkovanjem, čez naša polja pa je rasla robida in trnje. To nas je bolelo v dno duše.

(Glasba)

VRNITEV

PRIPOVEDOVALEC: 1. svetovna vojna je bila velika človeška, gospodarska in ekološka katastrofa, za seboj je pustila izjemno razdejanje. Goriška, ki se je med soško fronto znašla v središču vojaških dogajanj, je bila med najbolj prizadetimi področji. Od 107-ih slovenskih občin jih je bilo 33 popolnoma porušenih, 35 poškodovanih, 50 izropanih in 25 deloma opustošenih. Toda velika preživetvena sila je gnala prebivalce k vrnitvi in čimprejšnji obnovi porušenih domov.

IGRALEC 2: Oddahnili smo se. Vedeli smo, da nimamo ničesar več, da so naše vasi izropane in požgane, da so polja poteptana in uničena, a vsaj tisti ogenj in bombe, tista furija, ki nam ni dala spati, vsaj tista se je oddaljila od nas. Prišli so iz Italije prvi vozovi z živežem in blagom. Vozovi, naropani z blagom iz vojaških skladišč, iz gradov, hiš in bajt, iz bibliotek in salonov, iz trgovin in hlevov, pa so odhajali proti nemški meji. Najboljše in največ je šlo v Nemčijo. Začelo se je pomanjkanje in lakota. Rusi so obirali meso crknjenih konj, ki so mesece trohneli v kakem jarku, Italijani pa so lovili in prodajali podgane po krono kos. Ubogo ljudstvo je obredlo vse bližnje in daljne hribe, da bi dobilo kos kruha, pest moke ali par krompirčkov. *(Ciril Munič)*

IGRALKA 3: Najprej so se vrnili moški. Prebivali so v majhnih barakah. Ko so se vrnili iz begunstva ni bilo koščka lesa v posuti hiši, ker so si vojaki z lesom kurili. Med fronto je padla na hišo tudi granata in raznosila, kar so pred begunstvom skrili v kleti. *(Zorana Kosovel)*

IGRALKA 1: Vasi in našega doma ni bilo več. Same razvaline, kupi trupel, granate, neaktivirane bombe, od granat razorana polja, od strupov in plinov zastrupljena zemlja... Začeti je bilo treba znova, morali smo preživeti. Denarja nismo imeli, trgovin ni bilo. Začeli smo kmetovati in pridelovati hrano doma. Vsi smo po svojih močeh prijeli za delo. Čistili smo njive, ki so bile polne kamenja, ostankov granat, kosti pokopanih vojakov. Pobirali smo svinec, medenino, baker, staro železo in drug vojaški material, ki so ga odkupovali. (*Zorka Grebenjak*)

PRIPOVEDOVALEC: Prvi begunci so se začeli vračati na domove že po 12. soški bitki, oktobra 1917, glavnina pa se jih je vrnila šele po koncu vojne. Pričakali sta jih nepopisno razdejanje in pomanjkanje, obnova pa je bila težavna in počasna. Še leta 1922 je časopis Obnova Goriške ugotavljal:

»Vsi vemo, da je naša dežela razbita in razrušena. Naše ljudstvo še nima strehe nad glavo; napol podrte barake so bivališče tisočim in tisočim. Po naših vinogradih rasteta bohotno akacija in trnje, naši sadovnjaki so izginili in naš kmet mora še vedno v smrtni nevarnosti brez pomoči spravljati v red razdejane njive, prekopane travnike, uničene vrtove.«

In vendar so se razmere s pridnostjo in vztrajnostjo vsak dan izboljševale.

IGRALKA 2: Preljubi sin in brat! Z nepopisnim veseljem smo prejeli tvoje predrago nam pismo, nas je prav močno razveselilo, kar si nam tako vse popisal, kako da je tam. Ne moremo skoraj verjeti, da sta že toliko popravila, hiša in štala, in kakšno je bilo poprej, kadar si prišel domov, več kot korajžen si bil, da si se pripravil stanovati doma in popravljati, ker še živeža je bilo tako malo in tako strašno vse drago. Vaju lepo prosimo obeh, da ne delati preveč, da si zdravlja ne zapravita, saj če bomo prišli še mi domov, bomo že vsi skupaj delali in si pomagali en drugemu. Mi smo vsi zdravi, samo ošibeli smo močno, ker ni močne hrane, lačni pa nismo še bili hvala Bogu. Sprejmi najsrečnejši pozdrav od nepozabljenih staršev in sester! Diano Marina, 25. 1. 1919 (*Gerbec*)

IGRALEC 1: Dragi starši in sestre! Z največjim veseljem sem prejel od Vas zadnji čas več pisem in kart, ravno tako tudi Janez. Zelo nas veseli, ker pravite, da ste še zdravi in da še niste bili prav hudo lačni, tudi midva sva še zdrava hvala Bogu kakor prej. Naša hiša je zdaj že precej dobra, lani seveda, ko sem prišel domov, ni bilo nobenih vrat ne oken, še manj pa podov in nekaj tramov v izbi so požagali ven, streha je bila zanič nad izbo, ker je prišla ena mala granata in tako je večina korcev nad izbo se razbila, ognjišče razkopano itd. Štala je bila vsa odkrita, samo zid in tramovi so ostali ... vsi seniki so popolnoma podrti, da ni skoraj poznat, kje so bili, tastara štala je pa popolnoma podrta, ni niti kamenja več.

Ali boste kaj kmalu prišli? Iz Ročinja jih je več prišlo, zadnji čas, in zdaj pravijo, da boste prišli vsi, ali je res? Odpišite kaj!

Zdaj morem končati moje pismo in vam priporočam, nikar ne bodite preveč v skrbah radi naju in vas nazadnje najlepše pozdravljamo. Na svidenje. Gaberje 9. 2. 1919, Mihael in Janez Gerbec

PRIPOVEDOVALEC: Alojzij Res je zapisal: Ko so se naši ljudje po dveh letih in pol vračali iz nesrečnega begunstva na ogromno morišče in grobišče, ki se je raztezalo od Rombona do Devina, niso našli, kam bi glavo položili, niso našli ne svojih njiv, ne svojih travnikov, ne svojih vinogradov. Moška roka je zaman iskala med ruševinami plug in motiko, ženska roka je zaman segala po golih stenah, zadnjih ostankih naših skromnih, toda srečnih kmečkih hiš. Cele vasi so bile izginile s površja in skriti v groblju in po poljih so prežali nerazstreljeni izstrelki.

IGRALKA 3: Tako se je končalo naše izgnanstvo. Z velikim veseljem in naporom smo začeli obdelovati, kar smo le mogli, da smo si uredili zasilen dom v baraki, pa tudi polja so bila vsa razdejana. Z mladimi močmi smo še kar hitro vse obnavljali, tako da smo doma zaživel življenje, na katero smo toliko let čakali. (*Frančiška Drašček*)

PRIPOVEDOVALEC: Vendar pa je veselje ob vrnitvi in delovni zagon zagrenilo nekaj novega; primorsko ozemlje je po vojni pripadlo Italiji. Zaradi nepoznavanja jezika in novih gospodarjev so bile že tako težke razmere še težje. Približno 15 tisoč slovenskih beguncev je zaradi italijanske vojaške zasedbe Primorske sklenilo, da se ne vrne več. Ostali so na Kranjskem in Štajerskem.

(*italijanska himna*)

IGRALKA 1: Začela sem hoditi v šolo. Stara sem bila že devet let ... Obiskovala sem italijansko šolo, ker smo Primorci po končani vojni prišli pod Italijo. (*Zorka Grebenjak*)

IGRALKA 2: Kako nas je prizadelo, ko smo na naših kanalskih ruševinah gledali na Trgu v Kanalu, namesto naše lepe slovenske zastave – italijansko – na katero so bili oni zelo ponosni, mi pa žal zelo poraženi in to celih 25 let. (*Frančiška Drašček*)

IGRALEC 2: Vse je bilo treba obnoviti in to v borbi z opustošeno zemljo, v najtršem boju z novimi razmerami, pod novim gospodarjem, ki ga nismo poznali kakor ne on nas. Tedaj je tvorna sila našega naroda zmagovito prestala najhujši ogenj bridkih preizkušenj: iz srca naše zemlje, teptane, razruvane, s človeškimi trupli posejane in do mozga ranjene, je vzknilo novo duševno življenje, ki se ni dalo zatreti ne z žezlom in ne s krvjo vojnih, ne s krivicami, ne s silo povojnih let. (*Alojzij Res*)

(glasba)

IGRALEC 1: Facit vojne? Zguba na vse strani. Zgubljeni očetje in matere, sinovi in hčere, zgubljeno zaupanje v človeško pravičnost, zgubljeni domovi in zgubljena – svoboda. (*Ciril Munič*)

(glasba)

PRIPOVEDOVALEC: Tako se je končalo to žalostno poglavje v zgodovini slovenskega naroda, ki mu je že kmalu sledila nova vojna. Naj končamo z besedami Alojzija Resa, ki so bile napisane pred skoraj sto leti, pa bi vsekakor lahko veljale tudi danes: »V dobi najbolj surovega in ogabnega materializma, sebičnosti in plehkobe, v času dušeče gospodarske krize, v dobi, ko evropska duševnost obupno išče ravnovesja in novih tal za prenovljeno življenje posameznika in narodov – v tem času je del našega kmečko-delavskega naroda v mejah velike drugorodne države pokazal nezlomljivo voljo do življenja, do duševnega napredka, do izobrazbe srca in duha. Iz sebe in zase je, ne brez zatajevanja in hudih žrtev, rodil dela, ki jih ga ni treba biti sram pred nikomer in s katerimi ni mogel dati zgovornejšega dokaza lastne moči, ni mogel lepše pokazati svojega narodnega bistva in sebi in drugim pravice do obstanka.« Naj ostanejo te besede v spomin in opomin!

V oddaji so bila uporabljena besedila dr. Petre Svoljšak, dr. Jerneja Kosija, dr. Marka Klavore, Urške Strle in iz pričevanj, ki jih je izbral Vili Prinčič.

Pričevalci so bili: Lucija Švagelj, Adela Rebolica, Alojzij Res, Alma Bergant, Ciril Munih, Zorka Grebenjak, Klement Jug, Olga Grilj, Albina Pahor, Marija Ipavec, Mihael in Janez Gerbec, Amalija Gerbec, Otilij Medveš, Zorana Kosovel in Frančiška Drašček.